

A tolmácsolás praxeológiai megközelítéséről

Bendik József

Albert Sándor *A fordításelméletek tudományfilozófiai alapjairól* című cikkében (Albert 1999:12) többek között a következő kéréseket tette fel:

- „*Minek az elmélete egy (a?) fordításelmélet?*”
- „*Milyen viszonyban áll egymással a fordítás elmélete és a fordítás gyakorlata?*”
- „*Le lehet-e írni (és ha igen, milyen módszerrel) a fordítási tevékenység mechanizmus-rendszerét?*”
- „*Milyen nyelven beszélhetünk a fordításról, milyen lesz a fordításról való diszkurzus?*”

Tanulmányomban a fenti kérdésekre a tolmácsolás és a tolmácsoláskutatás szemszögéből keresek választ. Leginkább *praxeológiai* kísérletnek tartom írásomat, akár az Albert Sándor cikkében idézett Ladmira-féle tágabb értelmezés szerint, akár a szűkebb értelmezés szerint, amelyet Albert Sándor így fogalmaz meg: a praxeológia „...elmélkedés, filozofálás, gondolkodás, beszéd (*logos*) a fordítási gyakorlat (*praxis*) által felvetett problémákon” (Albert 1999: 15).

Elképzelésem szerint, tehát a **tolmácsolás-praxeológia – elmélkedés a tolmácsolás gyakorlatáról, mechanizmusáról, folyamatáról és eredményéről, azok megismerése és megismertetése végett**. Egyetértek Albert Sándorral abban, hogy eme műfaj ne legyen apokritikus, tehát zárt, „egyedül üdvözítő” normatív megoldásokat kínál. A praxeológia inkább leíró, megfigyelő, „problematizáló” (1999: 24), empirikusan kísérletező. A praxeológus a gyakorlatban felmerülő kérdéseket firtatja, a működést mintázó modellekre, nem pedig hipotézisekre alapozva. Azt tanulmányozza, amit csinál és ahogy csinálja, vállalva, hogy nem feltétlenül ismer mindent, amit mások megállapítanak arról, amit csinál. Ilyen értelemben a praxeológia nem szigorúan vett „tudományos” diszciplína. Ez abban is kifejeződhet, hogy egy praxeológiai írás, eszmefuttatás végén az olvasó nem talál kimerítő bibliográfiát, formája lehet akár esszé, vagy szakmai napló.

Semmiképpen sem szabad arra következtetni, hogy a praxeológia elzárkózna a tudományos munkák felhasználásától. Nyilvánvalóan, a tolmácsolást kutató többféle szaktudomány eredményeinek kipróbálása a gyakorlatban szintén a praxeológia dolga. Ugyanúgy, mint a gyakorlatban tapasztalt problémák felkínálása az elméleti és az alkalmazott diszciplínák minél tágabb körének, a gyermekpszichológiától a politológiáig, s híradástechnikától a logisztikáig, az etikától a kibernetikáig. Ilyen felfogásban a tolmácsolás praxeológiája talán vonzóvá válik a gyakorló, tanító és tanuló tolmácsok számára, hogy műveljék és hasznosítsák, akkor is, ha nincs nyelvészeti szakképzettségük.

1. Az alapfogalmakról, tolmácsolási válfajokról

A tolmácsolás-praxeológiának is szüksége van alapfogalmakra, nyitott taxonómiákra. Kiindulópontként az alábbi definíciót javasolnám: **A tolmácsolás – szellemi szolgáltatás, amelynek az a rendeltetése, hogy a közleményt megszólaltassa egy másik nyelven.** Mennyiben praxeológiai ez a megközelítés?

- Kiragadja a tolmácsolás fogalmát, jelenségét a nyelvtudományok kizárólagos hatásköréből.
- Lehetővé teszi, hogy a tolmácsolásról holisztikusan, a valóságban elfoglalt helyéből kiindulva elmélkedjünk.
- A tolmácsolás tárgyának a „közleményt” tartja, a szó tág, nem zsurnalisztikai értelmében, ellentétben a „szöveggel”, „jelentéssel”, „üzenettel”, „értelemmel”, „tartalommal”, „diszkurzussal” stb. A felsorolt terminusok vagy túlzottan leszűkítik, vagy elvonttá teszik a tolmácsolás tárgyát. A gyakorlatban előfordul, hogy a közleménynek nincs értelme, olyankor a szöveget fordítjuk. Vagy nyelvtanilag olyan rossz a szöveg, hogy a közlemény értelmét adjuk tovább, javítva a szöveget, a stílust.
- A „megszólaltatás egy másik nyelven” a szolgáltatás lényegére utal. ti., a tolmácsolás nem csupán szóbeli fordítói műfaj, hanem előadói is.

A tolmácsolás válfajairól általam ismert legrészletesebb taxonómia 66 (!) megnevezést tartalmaz. Szerzője, Brian Harris (1990) az ottawai egyetem oktatója. Harris négy csoportot különböztet meg: a fordítás módja, funkciója, szövegformátuma és specifikuma szerint („mode”, „function”, „text”, „extras/specificity”).

Már a csoportok számával is vitatkozni lehetne (hiányzik például a témák szerinti felosztás), még inkább az egyes válfajok besorolásáról a négy címke alá. A vitának praxeológiai szempontból csak akkor lenne értelme, ha nem a teljességre törekvő, hanem valamilyen gyakorlati céllal létrehozott, nyitott taxonómiáról beszélünk. A valóságban ugyanis, a különböző „válfajok” néha még egyetlen közleményen belül is keverednek. Előfordul, hogy szinkrontolmácsoló rendezvényen a beszélő fülhallgatóval a fején beszél, és „megvárja” a fülkében dolgozó szinkrontolmácsot, esetleg hallgatja is. Ilyenkor egyértelműen konszekutív a tolmácsolás, szinkrontolmács-berendezés segítségével. Később ugyanaz a beszélő leteszi a fülhallgatót, és szünetek nélkül, egészen más stílusban folytatja közleményét.

Egy rendezvényen a tolmácsnak igénybevétel szempontjából is különböző feladatokat kell elvégeznie. Például szinkronban, szöveg nélkül tolmácsol olyan közleményt, amelyet a beszélő felolvas a forrásnyelven, később pedig szinkronban felolvas egy célnyelven meglévő szöveget. Az utóbbi nyilván sokkal kevésbé fárasztó, mint általában a konszekutív tolmácsolás. Ily módon, még munkadíj-megállapítási céllal sem érdemes (nem is igazságos) zárt válfaj-taxonómiákat alkalmazni, mert nem igaz, hogy a szinkrontolmácsolás mindig „nehezebb” mint a konszekutív. Célszerű viszont az alapidíj tételek mellett nehézségi pótlékok megállapítása olyan esetben, amikor a tolmács fokozott igénybevétellel

kényszerül dolgozni. Nos, a fokozott igénybevételt jelentő céltaxonómia felállítása jellegzetesen praxeológiai feladat lenne.

A tolmácsolási válfajmegnevezések kérdésköréhez tartozik még egy érveim a „szinkrontolmácsolás” elnevezés használata mellett, szemben a „konferencia”-tolmácsolással. Az utóbbi megnevezés leszűkíti a válfajt egy bizonyos rendezvénytípusra, holott legalább olyan mértékben alkalmazzák, például nemzetközi tanfolyamokon, jelentősen eltérő igénnyel, mint a konferenciákon.

2. A szinkrontolmácsolás átfogó praxeológiai modellje

Innen kezdve leszűkítem a témát a szinkrontolmácsolásra, és érveim már a szinkrontolmácsolás átfogó praxeológiai modelljéből adódnak, amely az előbb megadott definíció mellett az általam kidolgozott tolmácsolás-praxeológia másik alappillére. Ezt a modellt az 1. ábra szemlélteti.

A „modellezést” a tolmácsolás tanulmányozásában és tanításában sokan alkalmazzák. A modell – mint a működő egész vagy részegység kicsinyített mása – összefüggéseiben láttatja a jelenséget, áttekinthetőbbé teszi azt. A hipotézissel szemben, ami *előrevetített elképzelés*, a modell a *gyakorlatra visszavetített fel fogás*, tehát praxeológiai alapfogalom.

A tolmácsolás modellálásának egyik kiemelkedő képviselője Daniel Gile francia kutató, aki szakképzettségét tekintve matematikus, többnyelvű sztártolmács a párizsi Keleti Nyelvek és Civilizációk Nemzeti Intézetének (INALCO) valamint a szintén párizsi Felsőfokú Tolmács- és Fordítóképző Intézetnek (ISIT) is professzora. 1995-ben megjelent *‘Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training’* című könyve – praxeológiai alpmű. Az alábbiakban felsorolom a könyvben bemutatott hat modellt, amelyeket a szerző eleve oktatási céllal dolgozott ki.

- A tolmácsolás/fordítás kommunikációs modellje. Ebben Gile kifejti azt a meggyőződését, hogy a tolmácsolás és a fordítás – „kommunikációs szolgáltatás”, és minőségi követelményeit ebből a tényből kiindulva célszerű megállapítani.
- A mondat információs struktúrája. A modell a *nyelvi hűség – tartalmi hűség* dilemmáját segít feloldani.
- A tolmácsolás erőfeszítés-modelljei valamint a „gravitációs” modell. Értetővé teszik a tolmácsolás (konszekutív és szinkron) mechanizmusait, és megkönnyítik az azokhoz igazodó stratégiai és taktikai tolmácsolási fogások elsajátítását.
- A fordítás szekvenciális modellje az írásos fordítóknak szól.
- A szakszövegek megértésének mechanizmusát ábrázoló modell rávilágít a nehéz szakmai és műszaki közlemények megértésének titkaira.

A szinkrontolmácsolás átfogó praxeológiai modelljét Gile főbb koncepcióira, egyéb olvasmányokra, valamint saját, több, mint húsz éves tapasztalatomra alapozva dolgoztam ki.

A modell középpontjában a *teljes tolmácsolási kapacitás* (TTK) áll. A fogalom megfelel Gile *total processing capacity*-jének. A jelenség pszichés alapja az,

A szinkrontolmácsolás átfogó praxeológiai modellje

Jelmagyarázat:

BK	beszédképzés	HL	hallás és látás
E	emlékezés	NyK	nyelvi kódolás
É	értés	SzÖÖ	szerepösszehangolás és összpontosítás
EH	ellenőrzés és helyesbítés	TE	tudati előreverítés

hogy a nem automatikus pszichikai műveletek csak bizonyos ideig folytathatók azonos szinten, megszakítás nélkül. A pszichológusok megállapításai szerint, a szinkrontolmácsolási műveletek egyike sem automatikus, mindegyik erőfeszítést igényel. A gyakorlat azt mutatja, hogy a tapasztalt tolmács automatikusabban dolgozik, mint a kezdő tolmács. Egy könnyű közleményt ugyanaz a tolmács automatikusabban, kevesebb erőfeszítés árán tolmácsol, mint egy nehe-

zet. A tipológiailag hasonló nyelvek között automatikusabb a tolmácsolás, mint az eltérő típusú nyelvek között.

Gile három erőfeszítés-féleséget helyez saját modelljének központjába: *a hallgatás és elemzés (listening and analysis), a beszédalkotás (speech production) és a rövidtávú emlékezés (short-term memory) erőfeszítéseit*. Elismeri, hogy más jelentős pszichikai műveletek is zajlanak szinkrontolmácsolás közben, de ő a fenti három „alapvető komponens”-nek tulajdonít „magyarázó erőt” (1995: 162).

Saját modellem kidolgozásához, amely a szinkrontolmácsolás jelenségének egészét kívánja bemutatni, átfogóbb magyarázó erőt kerestem. Abban a felismerésben találtam meg, hogy munka közben a szinkrontolmácsnak egyidejűleg és elkerülhetetlenül hármas szerepkört kell vállalnia: a forrásnyelvi hallgatóit, a nyelvközi fordítóit és a célnyelvi beszélőit. A teljes tolmácsolási kapacitását e három állandó szerepen belül zajló, változó intenzitású és összetételű műveletek között kell elosztania.

3. A teljes tolmácsolási kapacitás (TTK) összetevői

Abból indulunk ki, amit a gyakorlatban tapasztalunk: a szinkrontolmács teljesítménye nem csupán szakmai kvalitásain múlik, hanem egész egyéniségén. Ezért a TTK összetevői közé soroljuk a tolmács jellemét, veleszületett adottságait, szerzett szakmai készségeit, valamint nyelvi és nyelven kívüli tudását. A kedvező jellemvonások, adottságok közé tartozik leginkább *a türelem, a közlékenység, a kíváncsiság, a munkaszeretet*. A forrásnyelvi beszéd értéséhez hasznos az *elemző-szintetizáló, valamint az előrevetítő készség*. A fordítói szerephez kell még *tartós memória, fogalmazó tehetség*. A célnyelvi előadáshoz szükség van egyebek között önuralomra, fejlett beszédtechnikára, helyesbítő tehetségre. A teljes szerepkörben nélkülözhetetlen az ún. operatív memória (working memory), az összpontosítás, a figyelem készsége. A tolmácsolási kapacitás összetevői módszeres képzéssel, gyakorlással fejleszthetők. Hogy milyen mértékben, milyen eszközökkel, erről praxeológiai felfogásban folyamatosan érdemes írni (és olvasni!) a szakma művelőinek, oktatóinak.

A TTK összetevői közül a tudás a legfontosabb, mert korlátlanul gyarapítható. A szinkrontolmácsoláshoz nélkülözhetetlen nyelvtudás szintjét eltérően állapítják meg a különböző tolmácsiskolák, ez a szint a rendezvényből adódó követelmények függvénye is. Általánosságban elmondható, hogy a tolmács nyelvtudása – mind a forrás-, mind a célnyelvek vonatkozásában – feleljen meg az illető nyelvek országaiban az értelmiségi körökre jellemző szintnek. A gyakorlat bebizonyította, hogy ezt a szintet csak úgy lehet elérni, ha a tolmács a tanult nyelvek országaiban tartózkodik huzamosabb ideig, és ott tudatosan gyarapítja ismereteit. A hazai szinkrontolmácsok tapasztalják, hogy egyetlen célnyelvre, az anyanyelvre dolgozó kollégák egyre kevésbé versenyképesek már a hazai piacon is, mert a vezérnyelv itthon is leginkább az angol, nem a magyar. A nemzetközi piacon a magyar szinkronos akkor versenyképes, ha a magyaron kívül dolgozik még legalább egy célnyelven a legelterjedtebbek közül (angol, francia, spanyol, német, orosz). A forrásnyelv-tudás vonatkozásában gyakran mellőzött igény, hogy a tolmács megértse a forrásnyelv különböző nyelvjárá-

sait, társadalmi zsargonjait, kiejtéseit. Minél több országban beszélnek egy nyelvet, annál több változata létezik.

A nyelven kívüli tudás, az általános műveltség úgy kapcsolódik a nyelvihez, hogy például nem elegendő anyanyelvünkön ismerni a *Tízparancsolatot*, azt a tolmács minden célnyelvén tudni érdemes. A célszerű tolmácműveltség tartalmát próbálja meghatározni Pavel Palazchenko, orosz-angol ENSZ-tolmács (annak idején évekig volt Gorbacsov elnök személyes tolmácsa) idén megjelent könyvében (Palazchenko 1999), amely szintén praxeológiai mintaműnek tekinthető. Ő az alábbi tételek ismeretét javasolja az amerikai angollal dolgozóknak:

- az ábécé betűinek elnevezése az amerikai mindennapi életben (A = Apple) és az erőszakszerveknél (A= Alfa),
- a nem metrikus mértékegységek átszámítása, mindkét irányban,
- a hőmérséklet átszámítása (Celsius – Fahrenheit, Fahrenheit – Celsius),
- a matematikai alpműveletek, alapképletek „leolvasása”,
- az amerikai államok rövidítésének és beceneveinek ismerete (Alabama = Ala., Yellowhammer State, Heart of Dixie, Cotton State),
- a Függetlenségi Nyilatkozat első bekezdése ('We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal...'),
- az amerikai himnusz első bekezdése,
- Lincoln gettysburgi beszéde (amely összesen 10 mondat, 272 szó).

Nyilvánvalóan a készenléti műveltséghez tartozik a legelterjedtebb bibliai idézetek, görög mitológiai hősök, szállóigék ismerete stb. Minél mélyebb és szerteágazóbb az általános és nyelvi műveltsége a tolmácsnak, minél fejlettebbek szakmai készségei, annál automatikusabbá tudja tenni az egyes pszichikai műveleteket, annál nagyobb a teljes tolmácsolási kapacitása.

4. A teljes tolmácsolási kapacitás elosztása

A szinkrontolmácsolás egyidejűsége a forrásnyelvi közleménnyel csak a teljesítmény egészére vonatkozik, a folyamat közben elkerülhetetlen a fáziseltolódás. A tolmács – hármas szerepkörét alakítva – mindenképpen előbb hallgatja a közlemény töredékét, majd lefordítja, végül előadja azt, miközben a következő töredékeket hallgatja és fordítja. A kutatók kísérleti körülmények között mérték a tolmácsolás lemaradását, ám a gyakorlatban a fáziseltolódás nem feltétlenül lemaradást jelent. A tolmács szakmai kvalitásaitól, az adott közlemény jellegétől és a rendezvény természetétől függően az is előfordul, hogy a tolmács előad egy közleménytöredékét, még mielőtt az elhangzana a forrásnyelven. Ahhoz, hogy a tolmácsolás folyamata zökkenőmentes legyen, elkerülhetetlen a TTK elosztása a három szerep pszichikai és artikulációs műveletei között. Az elosztás aránya a közlemény egyes részeinek nehézségi fokától függ. Amikor könnyebb, amit a tolmács hallgatóként észlel, több kapacitást fordíthat a beszélői szerepre (gondosabban artikulál, odafigyel a hanglejtésre). Ha ugyanolyan könnyű részt a forrásnyelvi beszélő túl gyorsan ad elő, rossz kiejtéssel, eltávolodva a mikrofontól, a tolmács a hallgatói szerepére fordít több capaci-

tást. Ha a közleményrész fordítói nehézséget jelent (szakkifejezések, érthetetlen, vagy értelmetlen szöveg), a tolmács kénytelen kapacitását erre a szerepre mozgósítani, elvonva azt az időközben tovább alakított másik két szereptől.

Az egyenletes teljesítmény titka az, hogy a tolmács egyik szerepére se fordítsa teljes kapacitását. A szerepek keretében zajló műveletek kölcsönösen kiegészíthetik egymást. Ha a tolmács hallgatóként nem észlel egy közleménytöredéket, nem is tudja kikövetkeztetni az előzményekből, fordítóként kell „áthidalnia” az akadályt. Ha fordítóként nem ismer egy szót, beszélőként ne árulja el bizonytalanságát (tétova beszédmodorral, „vattázással”, kínos szünetekkel stb.), és közben hallgatóként a következő közleménytöredékben keresse a megoldást.

A tolmácsszerepek összehangolása segít teljes mértékben kiaknázni a tolmács kapacitását, elkerülni a pánikot abban az esetben is, ha a közlemény TTK-igénye felülmúlja azt a kapacitást, amellyel a tolmács rendelkezik. A **szerepösszehangolás és az összpontosítás** (a modellben: SZÖÖ) műveletei szükségesek minden szinkrontolmácsolási szerepben, még akkor is, ha azok javarészt automatikusak. Az összpontosítás hiányának és a figyelem lankadásának a következményeit minden gyakorló tolmács tapasztalhatja, ha magnószalagra felvett teljesítményét elemzi: egyre gyakrabban „bakizik”, akár az anyanyelvén is, nem csak logikai, ragozási hibákat is vét.

5. A hallgatói szerep műveleteiről

- **Hallás és látás (HL).** Ide tartozik a forrásnyelvi közleményt hordozó hangfrekvenciák és vizuális ingerek észlelése. Ha a bejövő hang minősége nem tökéletes, a tolmács állítson a hangerőn, hangszínen, vagy haladéktalanul jelezzen a technikusnak. A hangerő beállításánál ügyeljen arra, hogy a saját kimenő hangját is hallja. A rálátás a beszélőre, a hallgatóságra fontos metakommunikációs forrás. Az előbbi mimikája, gesztikulációja az intonációval párosulva mentőövként szolgál, amikor az akusztikus jel észlelése elmarad vagy hiányos. Érdemes lenne empirikusan mérni, mennyivel fárasztóbb a tolmács munkája és gyengébb a teljesítménye „vakkabinban”. A hallgatóság viselkedéséből, látható reagálásából a tolmács megítélheti a munkája hatékonyságát. A zavartalan rálátás az elnöki asztalra, a vetítővászonra, képernyőre, a fülke megfelelő belső világítása, ezek mind TTK-kímélő tényezők.
- **Emlékezés (E).** Nem elég kiválóan tudni a forrásnyelvet, megfelelő ismeretekkel rendelkezni a közlemény témaköréből. Fontos, hogy az észlelt szavak, nyelvtani szerkezetek, intonációs görbék felismerése, a jelentésükkel történő azonosítás és az operatív memóriában történő tárolás minél kevesebb erőfeszítést, kapacitást igényeljen. A memóriában addig tároljuk a kiválasztott tudásanyagot, amíg nem egyeztettük azt, amit kimondtunk a célnyelven azzal, amit hallottunk a forrásnyelven.
- **Értés (É).** Összetett agyi művelet, amely során az észlelt jelekre a mélymemóriából mozgósított nyelvi és nem nyelvi tudásanyagot kiegészítjük saját vonatkoztatásainkkal, következtetéseinkkel. Ezek alapján jutunk el a közlemény (ami lehet egy szó, mondatrész, mondat vagy akár több mon-

dat is) megértéséhez. A fenti két műveletet *deverbalizálásnak* nevezi a Seleskovitch–Léderer neveivel fémjelzett párizsi ESIT iskola (Kóbor 1999: 125).

6. A forrásnyelvi intonáció helye a hallgatói szerepben

Mint a nyelvoktatásban általában, a tolmácsolásban is alábecsülik az intonáció jelentéstartalmát. Pedig egyszerű megfigyeléssel is rájöhethetünk, hogy a hanglejtés észlelt görbéi segíthetnek, például, annak eldöntésében, hogy a közlemény melyik pillanatában szólalunk meg a célnyelven. Ha az intonáció lebeg a szó végén, vagy emelkedik, a beszélő nyilván hozzá tesz valamit, vagy kérdést tesz fel. Az ereszkedő intonáció biztos jele annak, hogy a beszélő lezárt egy mondatrészt, mondatot, el lehet kezdeni a fordítást. Még a hanglejtésnél is biztosabb jelek a szünetek. Ezeket érdemes kitölteni célnyelvi szöveggel, mert közben nem maradunk le a bejövő jelről. Hasznos továbbá a hangerővel, hangmagassággal történő kiemelés. A beszélő a kiemelt, hangsúlyos szavakkal, mondatrészekkel jelzi, hogy mire szeretné felhívni a hallgatóság figyelmét. A fenti megfigyelések általában érvényesek minden nem tonális nyelvre (persze, vannak „nyelvspecifikus” prozodémák is, azok jelentéstartalmát szintén hasznos ismerni a tolmácsolásnak), ezt intonológiai tanulmányok is alátámasztják.

A gyakorlatban, azonban, nem ritka a gyér nyelvtudással, szerény szónoki kvalitásokkal rendelkező beszélő, ami jelentősen megnehezíti a közlemény érthetőségét, növeli a hallgatói szerep kapacitásigényét. Ilyenkor a legjobb a zavaró intonációs hatásokat teljesen kizárni az észlelésből.

7. A fordítói szerep műveleteiről

A fordítói munka a szinkrontolmácsolásban a célnyelvi közlemény előkészítését, tervezését és a memóriában való tárolását jelenti, aminek az a célja, hogy a tolmács tudja mit fog mondani mielőtt még megszólalna. Abban az esetben, ha a tolmács előre nem ismerheti a tolmácsolandó közleményt és előadóját, a fordítói szerep feltételei igen mostohák és az akár teljesen kimaradhat a szinkrontolmácsolás folyamatából, beleolvadva a célnyelvi közlemény előadói műveleteibe. Gile nem tesz különbséget a fordítói és a célnyelvi beszélői szerep között a szinkrontolmácsolásban, *beszédképzésnek* (speech production) tekintve mindkettőt. Az ESIT-iskola egyaránt *explicitálásnak* nevezi a megértett forrásnyelvi jelentés célnyelven történő megfogalmazását, mind az írásos fordításban, mind a tolmácsolásban.

Márpedig optimális esetben a fordítói és a célnyelvi beszélői szerep egyértelműen szétválasztható. A tolmács megkapja előre a közlemény szövegét és van ideje azt tanulmányozni. Megismeri tartalmát, értelmét, üzenetét. Elemezni tudja a stílust, kiválogathatja az ekvivalenciákat, „kipreparálja” a nyelvtani szerkezeteket, akár írásban le is fordítja az egészet. (A korábbi cenzúrák években voltak rendezvények, ahol a szinkrontolmács lektorált célnyelvi szövegeket kapott, amelyektől nem volt szabad eltérni. Ma is előfordul, hogy a szónok vagy a szervezők biztosítanak célnyelvi szövegeket, leginkább háttéranyag-

ként). Ilyenkor az egyetlen fennmaradó ismeretlen a szónok előadásmódja és az esetleges eltérések a tervezett szövegtől. A legtöbbször csak a háttéranyagok és a rendezvényre készült munkadokumentumok hozzáférhetők. Ezek feldolgozása is egy előfordítói szerepet jelent.

Amikor valóban spontán beszéd tolmácsolásáról van szó, amelynek még a hátterét, előzményeit sem ismerheti a tolmács, fordítói szerepe nehezen tudatosítható pszichikai műveletekből áll.

A szerep első művelete – **emlékezés (E)** a hallgatói szerepben észlelt forrásnyelvi szavakra, nyelvtani szerkezetekre, intonációra és a kialakult tudati képre, azaz a közleménytöredék értésére vagy nem értésére. Mindezt az operatív memória tartalmazza.

A következő művelet a célnyelvi közlemény **tudati előrevetítése (TE, az ESIT iskolában: „mentális reprezentáció,„)**. Ezt követi a **nyelvi kódolás (NyK, „explicitáció)**, ami magában foglalja az ekvivalenciák kiválasztását a mélymemóriában tárolt tudásanyagból. Az anyanyelvükre tolmácsoló kollégák egy része ilyenkor a „bőség zavarában” szenved. A tapasztalt tolmács leginkább a rendezvény típusától, a hallgatóság és/vagy a megbízó igényeitől teszi függővé, hogy milyen nyelvtani szerkezeteket, szókincset, stílust, hangnemet választ. Egy hivatalos nyilatkozatot lehetőleg szó szerint kell fordítani. Egy szakmai konferencián leginkább a terminológiai hűsége ildomos ügyelni, míg egy tanfolyam keretében célszerű az egyértelmű fogalmazás, akár a szónokénál hatásosabb nyelvi eszközökkel is.

A kiválasztási művelet eredményén kívül a közlendő formáját, stílusát befolyásolja még a forrásnyelvi közlemény nehézségi foka, előadási módja. Egy kifogástalanul előadott, érthető közlemény esetében a tolmács képes áttenni annak minden rétegét: *a lényegi információt, a kiegészítő információkat, a nyelvspecifikus információt és az egyéni információt* (Gile-nél: „Message” „Framing Information” „Language Induced Information”, „Personal Information” 1999: 57). A közlemény nehézségi fokának emelkedésével szükségszerűen csökken a tolmácsolás hűségi foka. Ugyanazon könnyű közlemény túl gyors előadása esetén kimaradhat a célnyelvi közleményből a nyelvspecifikus információ és az előadó személyére vonatkozó egyéni információ. Amikor egy TV-híradó bejátszását vagyunk kénytelenek tolmácsolni, nem is törekedhetünk a teljes hűsége, örülhetünk, ha a kulcsszavakból összeáll a célnyelven a forrásnyelvi közlemény lényege.

A szinkrontolmácsolás körülményei miatt fennálló fordítási nehézségek leküzdésére a tolmácsok ún. áthidaló megoldásokat (*coping tactics*) dolgoztak ki. Íme a Gile által ismertetett (1999:192–204) „taktikák”.

- A tolmácsolás késleltetése. Csak arra ügyeljünk, hogy a szüneteket ne szövegidegen hangokkal („mmm...”, „ööö”) töltsük ki.
- Az érthetetlen vagy nem észlelt közleménytöredék rekonstruálása a szövegkörnyezetből. Feltéve, ha azt ismerjük. Erre való a felkészülés.
- A tolmácsvártás segítsége. Feltéve, ha a fülkében van, és hajlandó vagy képes segíteni.
- A tolmács előtt lévő szövegek. Feltéve, ha vannak, és legalább a szerkeze-

tüket ismerjük. Sokat segít a tolmácsnak a vetítövászonon megjelenő információ.

- Az operatív memóriában nehezen megmaradó adatok (nevek, számok stb.) feljegyzése.
- A hallgatói és a beszélői műveletek közötti időeltolódás ('ear-voice span') változtatása. Ez tulajdonképpen TTK-gazdálkodási fogás: ha szorosan „rátapadunk” a beszélőre, kevesebb kapacitást igényel az operatív memória; ha kivárunk, adunk esélyt a fordítói szerepnek is, ezzel megkönnyítve a beszélői műveleteket.
- Töltelékszavak, frázisok bevetése időnyerés céljából. Kockázatos fogás, de azzal indokolható, hogy a tolmács inkább a hallgatósághoz hűséges, mint a szónokhoz, azaz megkíméli hallgatóit a gyakori vagy hosszadalmas szünetektől.
- A mondatszerkezet, felsorolási rend megváltoztatása. Szinte elkerülhetetlen, nem befolyásolja a lényegi vagy a keretező tartalom átvitelét, esetleg a nyelvspecifikus és az egyedi információ rovására történik.
- Körülírás, vagy generikus szavak alkalmazása (például, *Ciprobay* helyett „széles spektrumú antibiotikum”). Ezzel a tolmács igazolja, hogy érti a forrásnyelvi közleményt, persze közben időt veszít.
- A megnevezés forrásnyelven történő megismétlése. Abban az esetben célszerű, ha nincs célnyelvi megfelelője, vagy a tolmács reméli, hogy a szakértő hallgatók a forrásnyelven is ismerik a fogalmat (Példák: „file”, „home page”).
- A megnevezés betűszerinti átvitele a célnyelvi kiejtésnek, helyesírásnak és alaktannak megfelelően. Ezt a fogást „transzliterálásnak” nevezzük, Gile terminusa: „*instant naturalization*”.
- Tükörfordítás. A forrásnyelvi megnevezés szó szerinti lefordítása a célnyelvre. A fenti fogást hívjuk magyarul *gyorshonosításnak*. Ezzel kapcsolatos egy igencsak időszerű tolmácsolás-praxeológiai feladat: az anyanyelvi szakszókincs gyarapítása, gondozása. Gyakran előfordul, hogy a szinkrontolmács találkozik elsőként az idegen nyelvi megnevezésekkel. Tegye közzé rögtönzött megoldásait, főleg azokat, amelyeket az adott szakma által elfogadottaknál jobbnak tart.
- A „rövidzárlat” beismerése. Például: „A tolmács, sajnos, nem hallotta a számot...”, „szerző nevét...” stb.
- Utalás más forrásra. Hasznos TTK-megtakarító fogás, ha a szónok vetíti a számokat, adatokat, listákat vagy kiosztja azokat a hallgatóknak.
- Közleménytöredék kihagyása. Ezt akkor tegye a tolmács tudatosan, ha ezáltal nem, vagy pótolhatóan csorbitja a lényegi/keretező információt.

És végül két „szélsőséges” eset:

- Saját szöveg előadása. A bejövő jel kihagyása esetén, agyi „rövidzárlat”-kor a tolmács megkockáztatja a „szólózást”. Gile eufemizmusa tükörfordításban: „párhuzamos átfogalmazás”. Tolmácsolhatatlan közlemények (hangszalagok, TV- és filmbejátszások stb.) esetén a tolmács kénytelen összefoglaló, ismertető szöveget rögtönözni.

- A mikrofon kikapcsolása. Mindenképpen a leghatékonyabb TTK-kímélő megoldás. Akkor alkalmazzuk, ha meggyőződünk róla, hogy senki nem hallgatja a tolmácsolást.

A fordítói műveletek jelenlétét a szinkrontolmácsolási folyamatban jól illusztrálja Csernov (1973) szovjet tolmács és tolmácsoláskutató kísérlete, amely során nyilvánvalónak látszó tartalmi irányba indított mondatokat a beszélő szándékosan eltérő, illogikus mederbe terelt. A kísérlet alanyai kezdő tolmácsok, a legtöbb esetben az eredetileg kiszámíthatónak látszó értelemben fordítottak, mivel a mondatok logikájából kiindulva előrevetítették azok befejezését.

8. A célnyelvi beszélői szerep műveleteiről

A fenti példa – hasonló esetekkel a gyakorlatban is találkozunk – arra is jó, hogy bizonyítsa: a teljes tolmácsolási kapacitásból kell hogy fussa egy **ellenőrző és helyesbítő (EH) műveletre**, amelynek keretében a tolmács figyelemmel kíséri célnyelvi közleményét, észreveszi és szükség esetén korrigálja hibáit. Abban az esetben, ha tapasztalt szinkrontolmácsok vesznek részt a Csernov-kísérletben, valószínűleg úgy gazdálkodnak a TTK-val, hogy miközben belekezdtek a mondat elejének tolmácsolásába, hallják a forrásnyelvi befejezést, és ha időközben előrevetítették a mondat logikájából következő folytatást, beszélői szerepükben helyreigazítják a hibát. Azért fontos, hogy a célnyelvi beszélői szerep érvényesüljön, mert ebben jön létre a szinkrontolmácsolás végterméke, a célnyelvi közlemény. A végtermék alapján ítélik meg a munkáját, mégis sűrűn előfordul, hogy a tolmács a közleménye előadását és ellenőrzését hanyagolja leginkább. Valószínűleg azért, mert ez a szerep a sorban az utolsó, és erre nem marad tolmácsolási kapacitás.

A célnyelvi beszélői szerep első művelete az operatív **emlékezés**, majd azt követi a **beszédképzés (BK)**. Optimális esetben – amikor a tolmácsnak van lehetősége készülni az adott közlemény tolmácsolására, és a forrásnyelvi beszélő kifogástalanul adja azt elő – a célnyelvi beszédképzés a fordítói szerepben előállított, nyelvi kódolt szöveg alapján történik. Az előadó tolmácsnak már csak arra kell ügyelnie, hogy érthetően artikuláljon, tagoljon, intonáljon, szükség esetén korrigáljon.

A gyakorlatban sűrűn előfordul, hogy szó sem lehet optimális esetről. A közlemény szövege hozzáférhetetlen, a szónok nyelvtudása hiányos, tagolatlanul felolvas. A tolmács kénytelen kihagyni a szerepköréből a fordítóit, hogy minden kapacitását a hallgatóira és az előadóira költse. A beszédképzés ilyenkor kiegészül a spontán szövegek képzés műveletével. Előnyben az intuíció, a szakmai készségek, a rutin. Az előbbi – veleszületett adottság, a rutin gyakorlással gyarapítható, a szakmai készségek, fogások tanulhatók.

Ismételnem kiemelném az intonáció, a beszédprozódia fontosságát a beszélői szerepben. A tapasztalt tolmács akkor sem beszél a kényelmesnél gyorsabban, ha a szónok egyre magasabb sebességfokozatokra vált. Jelezzük a mondat, gondolat végét, felsorolás kezdetét ereszkedő, eső hanglejtéssel. Ezáltal tagoljuk a beszédáradatot, akkor is, ha nem tudunk szüneteket beiktatni. A lényeges szavak, mondatrészek hangerővel, hangmagassággal történő kiemelése érthetőbbé

teszi a tolmács teljesítményét. Tolmácsoljuk-e beszédprozódiai eszközökkel a szónok érzelmi és indulatok megnyilvánulásait? Ez a rendezvény típusán, a szónok, a szervezők vagy a hallgatóság igényein múlik. A szinkrontolmácsok leggyakoribb beszédprozódiai hiányosságairól részletesen írtunk a *Fordítástudomány* első számában (Bendik 1999: 108).

9. A teljes tolmácsolási kapacitás feltöltéséről

Térjünk vissza a szinkrontolmácsolás átfogó praxeológiai modelljéhez. A TTK-felé mutató nyilak túlsó végén található az a három tényező, amely a tapasztalat szerint előnyösen befolyásolja a tolmács kapacitását, teljesítményét.

A **motiváció** teremti meg a szinkrontolmácsoláshoz a lélektani alapot, vonzerőt. Elsőként az anyagi indítékot kell említenünk. A korábbi magyar tolmácsgenerációkat a megélhetés, a jólét reménye készítette arra, hogy munka mellett, szabadságuk és szabadidejük rovására, önképzés útján sajátítsák el és gyakorolják a mesterséget. Ennél kevésbé prózai a tudásvágy, az utazás, a megismerés vágya, a hiúság. Munka közben kedvesítő, fáradtságcsökkentő tehát, kapacitásnövelő tényező: a szervezők, a megbízó, a hallgatóság és a kollégák elismerése, biztatása. Amikor ez elmarad, pótolhatja a tolmács öntudatos, céltudatos hozzáállása. Az a tolmács, aki fel tudja mérni képességeit, tudását, érzékeli erőnyeit és hiányosságait, tudja hogyan pótolja az utóbbiakat, nem csak a tolmácsdíj átvételekor érez sikerélményt. Munkája érdekesebbé, tartalmasabbá, alkotóbbá válik.

A modellnek azon összetevőire, amelyeket csak érintettem, vagy kimaradtak a cikkből – a felkészülés és a gyakorlás, valamint a tolmács személyétől független tényezők (a rendezvény, a tolmáctársak, a megbízó) – más alkalommal fogok visszatérni.

Irodalom

- Albert S. 1999. A fordításelméletek tudományfilozófiai alapjairól. *Fordítástudomány* No. 1, 12–25.
- Bendik J. 1999. A beszédprozódia helye a szinkrontolmácsolásban. *Fordítástudomány* No. 1, 100–113.
- Csernov, G. V. 1973. Towards a Psycholinguistic Model of Simultaneous Interpretation. *Linguistische Arbeitsberichte* No. 7, 225–260.
- Gile, D. 1995. *Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training*. Amsterdam: Benjamins
- Harris, B. 1990. Norms in Interpretation. *Target* 2. No.1. 115–119.
- Kóbor M. 1999. A párizsi iskola és az interpretatív fordításelmélet. *Fordítástudomány* No. 1, 122–130.
- Palazchenko, P. 1999. *Learn by Comparing: An Unsystematic Dictionary of Difficult, Fine and Tricky Points of the English Language Compared to Russian*. Moscow: Valent.